

Azərbaycan Respublikasının
Qeyri-Hökumət Təşkilatlarına
Dövlət Dəstəyi Agentliyi

MİRAS
MƏDƏNİ İRSİN ÖYRƏNİLMƏSİNƏ
KÖMƏK İCTİMAİ BİRLİYİ

Eşqin kanı Qarabağdır!

V BEYNƏLXALQ HƏMZƏ NİGARİ SİMPOZİUMU

MATERİALLARI

2022-ci il Şuşa ilinə həsr olunur.
Quzanlı/Ağdam, 17-19 may 2022-ci il

Hazırlayanlar:

Şəhla XƏLİLLİ
Fariz XƏLİLLİ
Metin HAKVERDİOĞLU

Azərbaycan Respublikasının
Qeyri-Hökumət Təşkilatlarına
Dövlət Dəstəyi Agentliyi

MİRAS
MƏDƏNİ İRSİN ÖYRƏNİLMƏSİNƏ
KÖMƏK İCTİMAİ BİRLİYİ

Aşkın kâni Karabağdır!

V. ULUSLARARASI HAMZA NİGARİ SEMPOZYUMU

BİLDİRİLERİ

2022 - Şuşa yılına armağan olunur.
Guzanlı/Ağdam 17-19 Mayıs 2022

Editörler:

Şehla HALİLLİ
Fariz HALİLLİ
Metin HAKVERDİOĞLU

Azərbaycan Respublikasının
Qeyri-Hökumət Təşkilatlarına
Dövlət Dəstəyi Agentliyi

MİRAS
MƏDƏNİ İRSİN ÖYRƏNİLMƏSİNƏ
KÖMƏK İCTİMAİ BİRLİYİ

Garabagh is Land of Love!

5TH INTERNATIONAL HAMZA NIGARI SYMPOSIUM

PROCCEDINGS

Dedicated to the Shusha/2022 year.
Guzanli/Aghdam, 17-19 May 2022

Editors:

Shahla KHALILLI
Fariz KHALILLI
Metin HAKVERDIOGLU

Kitabın məzmunu "Miras" Mədəni İrsin Öyrənilməsinə Kömək İctimai Birliyinin cavabdehliyindədir, bu baxımdan kitabın məzmunu Azərbaycan Respublikasının Qeyri-Hökumət Təşkilatlarına Dövlət Dəstəyi Agentliyinin mövqeyini əks etdirmir.

Kitab Azərbaycan Respublikasının Qeyri-Hökumət Təşkilatlarına Dövlət Dəstəyi Agentliyinin maliyyə yardımı ilə hazırlanmışdır.

Tərcümələr Aysel Allahverdiyeva, Şölə Bayramova, Səma Alməmmədli, Naridə Qasımovanındır.

V Beynəlxalq Həmzə Nigari Simpoziumu (17-19 may 2022 - Ağdam/Quzanlı) Materialları (Hazırlayanlar: Şəhla Xəlilli, Fəriz Xəlilli, Metin Hakverdioğlu). İki cildə, I cild. Bakı: im.print, 2022, 452 səh.

17-19 may 2022-ci ildə Ağdam rayonunun Quzanlı qəsəbəsində Azərbaycan Respublikasının Qeyri-Hökumət Təşkilatlarına Dövlət Dəstəyi Agentliyinin maliyyə yardımı, "Miras" Mədəni İrsin Öyrənilməsinə Kömək İctimai Birliyi, Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti, Türkiyə Cümhuriyyəti Amasiya Universiteti və Ağdam Rayon İcra Hakimiyyətinin təşkilatçılığı ilə 2022-ci il "Şuşa İli" nə həsr edilən Beşinci Beynəlxalq Həmzə Nigari Simpoziumu keçirilib. Simpoziumda çıxış edən alim və tədqiqatçıların məqalələri bu kitabda toplanıb və nəşr edilib.

Üz qabığındakı rəsmi müəllifi Gülqədəm Nağıyevadır.

Dizayner: İntiqam Məhəmmədli
Fotoqraf: Anar Həbibov

© "Miras" Mədəni İrsin Öyrənilməsinə Kömək İctimai Birliyi

ISBN: 978-9952-8412-2-0

MÜNDƏRİCAT

<i>Qarani adı ilə bağlı tarixi abidələr</i>	114
<i>Prof.Dr. Tahirə MƏMMƏD - AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu Natəvanın poeziyasında gül-çiçəyin təsəvvüfi semantikasi doi: 10.30546/978-9952-8412-2-0.124</i>	124
<i>Dos.Dr. Kəmalə PƏNAHOVA - Bakı Dövlət Universiteti Dos.Dr. Gülnarə SƏFƏROVA - Azərbaycan Tibb Universiteti Orta əsr qərb fəlsəfəsi və mistisizm</i>	129
<i>Tahirə ƏLİYEVƏ - AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu Təsəvvüf elminin Avropada tədqiqi tarixi (A.D.Knişın araşdırmaları əsasında)</i>	138
<i>Aysel ACALOVA - AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu Kamal Ümmi "Divan"ında peyğəmbərlərin vəsfi doi: 10.30546/978-9952-8412-2-0.143</i>	143
<i>Dos.Dr. Lamiyə RƏHİMOVA - AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu XVII-XVIII əsrlərdə Azərbaycan və Türkiyə arasındakı əlyazma əlaqələri doi: 10.30546/978-9952-8412-2-0.149</i>	149
<i>Dos.Dr. Şahla MUSAEVA - NASA, Institute of Philosophy and Sociology Majid İSKANDAROV - Alumni of Baku Engineering University Great Silk Road: The Culture of Connection of the Turkic Peoples and Contribution to the Civilizations</i>	155
<i>Dos.Dr. Mətanət ŞƏKİXANOVA - AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu Cədidçiliyin Volqaətrafi və Orta Asiyada Yəsəviyyə üzərində intişarı</i>	163
<i>Dr. Aygün YUSUBOVA - AMEA Akademik Ziya Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutu Klassik türk şairi Şeyxi və "Xosrov və Şirin" əsəri</i>	168
<i>Dos.Dr. Aynur HACIQƏDİRLİ - AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu XVIII əsrin I rübündə Osmanlı dövləti və çar Rusiyasının xarici siyasətində Qafqaz doi: 10.30546/978-9952-8412-2-0.177</i>	177
<i>Sevda MURADOVA - AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu Əbdülğəni Nuxəvi kolleksiyasından Əhməd bin Məhəmməd Qüdurinin "Müxtəsər Əl-Qüdiri" əsəri</i>	185
<i>Aygün QULİYEVƏ - AMEA Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi Şeyx Şaban piri və onun saxtalaşdırılmış tarixi</i>	191
<i>Prof.Dr. Şikar QASIMOV - Azərbaycan Texniki Universiteti Qarabağın erməni təcavüzündən qorunmasında Xosrov bəy Sultanovun xidmətləri doi: 10.30546/978-9952-8412-2-0.199</i>	199
<i>Dos.Dr. Həbibə ƏLİYEVƏ - AMEA Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi Dr. Günel SEYİDƏHMƏDLİ - Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti Ağdamda "İmarət" kompleksinin epigrafi və qəbirüstü abidələri doi: 10.30546/978-9952-8412-2-0.216</i>	216

XVIII ƏSRİN I RÜBÜNDƏ OSMANLI DÖVLƏTİ VƏ ÇAR RUSİYASININ XARİCİ SİYASƏTİNDƏ QAFQAZ

The Caucasus in the Foreign Policy of Russian Empire and Ottoman State in the First Quarter of the 18th Century

Dos. Dr. Aynur Hacıqədirlı
AMEA M. Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu
doi: 10.30546/978-9952-8412-2-0.177.

Xülasə

XVIII əsr Qafqaz tarixi siyasi hadisələrlə zəngindir. Azərbaycanın sonrakı tarixi inkişafı məhz bu dövrdə Qafqazda baş vermiş hadisələrdən qaynaqlanır və həmin siyasi proseslər Azərbaycanın gələcək taleyində mühüm rol oynamışdır. Belə ki, Azərbaycanın parçalanması, mübarizə meydanına çevrilməsi və müxtəlif dövlətlər tərəfindən dönə-dönə istila edilməsi, hətta SSRİ-nin tərkibinə qatılmasının da əsası bu dövrdə qoyulmuşdur.

Qafqaz - dünya enerji qaynaqlarının yarıdan çoxunun cəmləşdiyi Avrasiyanın əsas keçidi və qapısıdır. Tarixən bu region orduların şərqdən qərbə, qərbdən isə şərqə keçid rolunu oynamışdır. Qafqaza şimalda Dağıstan, Çeçenistan, Kalmıkiya, İncuşetiya, Abxaziya, Osetiya, cənubda isə Gürcüstan, Azərbaycan, Ermənistan və Türkiyənin şimal-şərq əraziləri daxildir.

Qafqaz Türkiyənin qonşusudur. Torpaqlarının bir qisminin regiona daxil olması Türkiyəni, hətta Qafqaz ölkələri sırasına aid edir. Təbii ki, Qafqazda baş verən siyasi hadisələr Türkiyəyə təsirsiz ötürülmür və onun proseslərə müdaxiləsini labüdləşdirir. Qafqaz konqlomerat bir regiondur. Burada onlarla etnik qrup və xalq yaşayır. Onların böyük əksəriyyəti müsəlmandır. Belə ki, Qafqazda türklərlə eyni dinə və eyni dilə mənsub millət yaşayır. Bu xüsusiyyətlər də türk sultanlarının Qafqaza marağını artırır. Anadolunun şərq və Türkiyənin təhlükəsizliyi Cənubi Qafqazda baş verən hadisələrlə yaxından əlaqəlidir. Bu baxımdan söyləyə bilərik ki, Qafqazda Türkiyənin dövlət maraqları vardır.

Qafqazın Qara dənizə və Xəzər dənizi sahillərinə çıxışı onun Rusiya üçün əhəmiyyətini artırmışdı. Belə ki, Rusiya Qara dəniz, Boğazlar, Ağdəniz vasitəsilə isti sulara çıxmağa çalışırdı. Qafqaza yiyələnməklə Rusiya həm isti sulara çıxış əldə edə bilərdi, həm də Orta Asiyadakı mövqelərini qoruyub saxlaya bilərdi. Rusiyanın regiondakı maraqları Səfəvilər dövlətinin və Osmanlı İmperiyasının Qafqaz siyasətinə qarşı idi. Məhz bu səbəbdən Qafqaz uğrunda bu üç dövlət arasında mütəmadi olaraq, qarşıdurmalar və müharibələr baş verirdi.

Qafqaz ölkələri içərisində Azərbaycan xüsusi çəkiyə malik idi. Azərbaycan strateji mövqeyinə və təbii sərvətlərin zənginliyinə görə qonşu dövlətlərin maraq dairəsində idi.

Açar sözlər: Qafqaz, Azərbaycan, Rusiya, Osmanlı dövləti, işğalçılıq siyasəti

Abstract

The history of 18th century in Caucasus is rich based on political events. The further historical development of Azerbaijan stems from the events that took place in Caucasus during this period, and these political processes played a crucial role in the future of Azerbaijan. Thus, the basis for the disintegration of Azerbaijan, its transformation into a battlefield and its repeated invasions by various states, and even its accession to the USSR, was laid during this period.

The Caucasus is the main gateway to Eurasia, where more than half of the world's energy resources are concentrated. Historically, this region has played the role of the transition of armies from east to west and from west to east. The Caucasus includes Dagestan, Chechnya, Kalmykia, Ingushetia, Abkhazia, Ossetia in the north, and Georgia, Azerbaijan, Armenia, and northeastern Turkey.

The Caucasus is Turkey's neighbor. The inclusion of some of its territory in the region makes Turkey one of the countries of the Caucasus. Of course, the political events in the Caucasus do not pass unnoticed in Turkey and make it necessary interfering in the process. The Caucasus is a conglomerate region. Dozens of ethnic groups live here. The vast majority of them are Muslims. Thus, in the Caucasus there is a nation with the same religion and language as the Turks. These features also increased the interest of Turkish sultans in the Caucasus. The security of eastern Anatolia and Turkey is closely linked to the events in the South Caucasus. From this point of view, we can say that Turkey has state interests in the Caucasus.

The Caucasus's access to the Black Sea and the Caspian Sea increased its importance for Russia. Thus, Russia tried to reach the warm waters through the Black Sea, the Straits and the Mediterranean. By occupying the Caucasus, Russia could gain access to warm waters and maintain its position in Central Asia. Russia's interests in the region were against the Caucasus policy of the Safavid state and the Ottoman Empire. That is why there were regular clashes and wars between the three states for the Caucasus.

Among the Caucasus countries, Azerbaijan had a special importance. Azerbaijan was in the interest of neighboring countries due to its strategic position and rich natural resources.

Key words: Caucasus, Azerbaijan, Russian Empire, Ottoman state, occupation policy

XVIII əsr Qafqaz tarixi siyasi hadisələrlə zəngindir. Azərbaycanın sonrakı tarixi inkişafı məhz bu dövrdə Qafqazda baş vermiş hadisələrdən qaynaqlanmış və həmin siyasi proseslər Azərbaycanın gələcək taleyində mühüm rol oynamışdır. Belə ki, Azərbaycanın parçalanması, mübarizə meydanına çevrilməsi və müxtəlif dövlətlər tərəfindən dənə-dənə istila edilməsi, hətta SSRİ-nin tərkibinə qatılmasının da əsas bu dövrdə qoyulmuşdur.

Bəs Qafqaz necə bir məkandır və "Qafqaz" sözünün etimologiyası ilə bağlı nə deyə bilərik? Tarixçilər "Qafqaz" adı ilə bağlı müxtəlif fikirlər söyləmiş və onu əsaslandırmağa çalışmışlar. Məsələn türkiyəli tarixçi Muhammet Kemaloğlu bildirir ki, "Qafqaz" sözü ilk dəfə yazılı mənbələrdə qədim yunan mütəfəkkiri Aişilosun e.ə. 490-cı ildə qələmə aldığı bir əsərdə "Kavkasos Dağı" şəklində verilmişdir. Ərəb tarixçiləri və coğrafiyaçıları Qafqazı çox doğru olaraq, Cəbəlül-Əlsan - "Dillərin dağı" deyə adlandırmışlar. (Muhammet Kemaloğlu, 2012: 2) Çünki, Qafqaz müxtəlif dil və mədəniyyətə sahib xalqların yan-yanə yaşadıkları məkandır. Belə hesab edilir

ki, "Qafqaz" adı Qara dənizdən şimalda yaşamış het tayfalarından birinin- kas (qaz) tayfasının adı ilə bağlıdır. Muhammet Kamaloğlu eyni fikri bölüşərək qeyd edir ki, "Kavkaz" ifadəsinin yerli xalq olan Kaslardan götürülmüşdür. (Muhammet Kamaloğlu, 2012: 2) Onun "Qafqazda Qas tayfalarının yaşaması" ifadəsi isə Qafqaz və Kazbek (Kaz bek) sözlərinin həmin tayfanın adından götürüldüyünü düşünməyə əsas verir. Bildiyimiz kimi, türk xalqlarının dilində qaf (kap, kav) baş, dağ, hündür yer mənasını daşıyır.

Dünya şöhrətli ədib A.Dümanın "bəşəriyyətin beşiyi" adlandırılan Qafqazı Avropa tanımaqda xüsusi xidməti olmuşdur. O, Qafqaz haqqında belə yazır: ""Qafqaz" sözünün mənşəyi isə məlumdur; bu ad Allahlardan birinin törətdiyi qətlə bağlıdır. Atasını şikəst edib eybəcər şəklə salan və öz uşaqlarını diri-diri udan Saturn müharibədə oğlu Yupiter tərəfindən məğlub edilir və qaçıb gizlənir. Bu vaxt Qafqaz adlı bir çoban öz sürülərini Pifaq dağında otarırmış.... Qafqaz döyüş meydanından qaçan Saturnun keçidi aşmasına mane olur və bununla da ehtiyatsızlıq edərək Saturnun qılıncına tuş gəlir. Yupiter bu cinayəti əbədiləşdirmək üçün qurbanın adını bütün Qafqaz sıra dağlarına verir.... Eyni zamanda Yupiter Qafqazın ən yüksək zirvələrindən biri Kazbeki intiqam rəmzi kimi seçir". (Aleksandr Düma, 2010: 8) Kaz tayfa adıdır, bek isə bildiyimiz kimi, bəy sözündən yaranmış, həm titul, həm də müraciət formasıdır.

Azərbaycan tarixşünaslıq elminin banisi A. Bakıxanovun "Qafqaz" ifadəsinin Qaspi və Qaf dağı adlarının birləşməsindən yarandığı fikri də məntiqlidir. A.Bakıxanov "Gülüstani İrəm" əsərində belə qeyd edir ki, sonuncunun adı Quranda da çəkilmişdir, əfsanələrdə isə bu dağ div və pərilərin məskəni hesab edilir (A.A.Bakıxanov, 1991: 19).

Qafqaz Kırımın şərqindəki Taman yarımadasından başlayaraq, Bakının Abşeron yarımadasınadək davam edən məkandır. Buraya Qafqaz dağlarının şimal və cənubundakı bütün ərazi daxildir. Qafqazın şərqində Xəzər dənizi, qərbində Qara dəniz, cənubundan Çoruh-Arpaçay və Araz çayları axır, şimalı isə Kuma-Manıç çökəkliyi ilə sərhədlənir. Bu ərazinin geopolitik əhəmiyyəti onu daima müxtəlif güc mərkəzlərinin toqquşduğu məkana çevirmişdir.

Qafqaz dünya enerji qaynaqlarının yarıdan çoxunun cəmləşdiyi Avrasiyanın əsas keçidi və qapısıdır. Tarixən bu region orduların şərqdən qərbə, qərbdən isə şərqə keçid rolunu oynamışdır. Qafqaza şimalda Dağıstan, Çeçenistan, Kalmıkiya, İncuşetiya, Abxaziya, Osetiya, cənubda isə Gürcüstan, Azərbaycan, Ermənistan və Türkiyənin şimal-şərq əraziləri daxildir.

Qafqaz Türkiyənin qonşusudur. Torpaqlarının bir qisminin regiona daxil olması Türkiyəni, hətta Qafqaz ölkələri sırasına daxil edir. (Muhammet Kamaloğlu, 2012: 3) Təbii ki, Qafqazda baş verən siyasi hadisələr Türkiyəyə təsirsiz ötüşmür və onun proseslərə müdaxiləsini labüldəşdirir. Qafqaz konqlomerat bir regiondur. Burada müxtəlif etnik qrup və xalq yaşayır ki, onların da böyük əksəriyyəti müsəlmanlardır. Belə ki, Qafqazda türklərlə eyni dinə və eyni dilə mənsub millət yaşayır. Məhz bu xüsusiyyətlər Osmanlı sultanlarının Qafqaza marağını artırırdı. Anadolunun şərq və Türkiyənin təhlükəsizliyi Cənubi Qafqazda baş verən hadisələrlə yaxından əlaqəli idi. Bu baxımdan söyləyə bilərik ki, Qafqazda osmanlıların dövlət maraqları vardı.

Qafqazın Qara dənizə və Xəzər dənizi sahillərinə çıxışı onun Rusiya üçün əhəmiyyətini artırmışdı. Belə ki, Rusiya Qara dəniz, Boğazlar, Ağdəniz vasitəsilə isti sulara çıxmağa çalışırdı. Qafqaza yiyələnməklə Rusiya həm isti sulara çıxış əldə edə bilərdi, həm də Orta Asiyadakı mövqelərini qoruyub saxlaya bilərdi. Rusiyanın re-

giondakı maraqları Səfəvilər dövlətinin və Osmanlı İmperiyasının Qafqaz siyasətinə qarşı idi. Məhz bu səbəbdən Qafqaz uğrunda bu üç dövlət arasında mütəmadi olaraq, qarşıdurmalar və müharibələr baş verirdi.

Rusiyanın Qafqazdakı dövlət birlikləri ilə olan əlaqələri X əsrin əvvəllərinə gedib çıxır. Şimali Qafqaza ilk hərbi ekspedisiya da məhz bu dövrdə baş vermişdir. Kiyev knyazı İqor (912-945) 913-cü ildə müasir Dağıstanın Xəzərsahili əyalətlərinə ilk hərbi yürüşü həyata keçirmişdi. (Boçarnikov, 2013: 7) Xəzər xaqanlığının Qafqaz əyalətlərinə təşkil edilən bu yürüşlə Kiyev Rus dövləti müdafiədən aktiv hərbi fəaliyyətə keçdiyini nümayiş etdirməyə çalışırdı.

Qafqaza - Xəzər xaqanlığına daha geniş miqyaslı yürüş Kiyev knyazı Svyatoslavın (964-972) dövründə (964-966) baş vermişdir. Tarixdə məşhur olan bu yürüş zamanı Xəzər xaqanlığına son qoyuldu. Kiyev rus dövlətinin hərbi yürüşlərinə isə feodal dağınlığı və Qızıl Ordanın vassallığı ilə əlaqədar olaraq ara verildi. Bu yürüşlər bir də XV əsrin sonu-XVI əsrin əvvəllərində davam etdirildi.

Sərhədlərini Azov və Qara dənizə çatdırmaq, eyni zamanda ərazilərinin "təhlükəsizliyi təmin etmək" məqsədilə Rusiya XVI əsrdən etibarən Şimali Qafqazda işğalçılıq siyasəti yeritməyə başlamışdı. Bu məqsədlə, Rusiya Şimali Qafqaz xalqlarını Səfəvilər dövlətinə, Osmanlı imperiyasına və Krım xanlığına qarşı mübarizədə müdafiə edirdi. Bununla yanaşı, rus çarı Səfəvi dövləti ilə münasibətlərin inkişafına böyük önəm verirdi. Bu mənada, 1618-ci ildə rus çarı (Mixail Fyodoroviç Romanov (1613-1645)) tərəfindən Səfəvi hökmdarının (I Abbas (1587-1629)) yanına yollanan yüksək dərəcəli elçinin göndərdiyi məktub türk dilində yazılmışdı. (Ş.Fazil, 2018: 185) Məktubda böyük bir rus elçi heyətinin Dərbəndə gəldiyi və Səfəvi şahı ilə ittifaq bağlamaq niyyətləri ifadə edilirdi.

Rusiyanın özünümüdafiə dövrü I Pyotrun hakimiyyətə gəlməsilə başa çatdı. Rusiyanın İmperiyaya çevrilməsilə (1721-ci ildə) onun yürüşləri müstəmləkə xarakteri aldı. Müstəmləkə xarakteri ölkənin iqtisadi inkişafının və dənizlərə - Qara dəniz və Xəzər dənizinə çıxışının təmin edilməsilə müəyyən edilir. Başqa sözlə desək, I Pyotrun dövründə Rusiya xarici siyasətinin əsas məqsədi başqa ölkələrlə azad və təhlükəsiz ticarət aparmaq üçün şərait yaratmaq idi. Bununla əlaqədar olaraq, I Pyotr Baltik istiqamətilə yanaşı, Şərqlə ticarət aparmaq məqsədilə Xəzər dənizi sahillərində möhkəmlənməni də qarşısına məqsəd olaraq qoymuşdu (Boçarnikov, 2013: 15).

Qeyd edək ki, Avropa qitəsini Asiya ilə, Xəzər dənizini isə Qara dənizlə birləşdirən Qafqaz Səfəvilər dövlətinin, Rusiyanın və Osmanlı imperiyasının maraq dairəsində idi. Səfəvilər dövləti Xəzər dənizi vasitəsilə Volqaboyu və Həştərxanda, Quru yolu ilə Qafqazı keçərək, Xəzərin qərb sahillərində ticarət etmək istəyirdisə, Rusiyanın Dağıstan və Xəzər dənizindən keçməklə Qərbi Avropa ilə Şərq dövlətləri arasında alış-verişlə bağlı uzunmüddətli planları var idi. Rusiyanın Azərbaycanda iqtisadi maraqları bir neçə istiqamətə ayrılır: Volqa-Xəzər yolundan ticarət üçün istifadə etmək; Azərbaycan ipəyini və faydalı qazıntıları daşımaq (A.Abduraxmanov, 1964: 18).

Osmanlı imperiyasının da Qafqazla bağlı siyasi və ticari hədəfləri var idi. Bu hədəflərə Krım – Şimali Qafqaz – Qazan xəttində hakimiyyət qurmaq, cənuba doğru sürətlə genişlənən Rusiyanın Şimali Qafqazı işğalının qarşısını almaq, Gürcüstanın dini yaxınlığı olan Rusiya ilə coğrafi birləşməsinə imkan verməmək, Uzaq Şərqlə ticarət etmək baxımından Qara dənizin şərq limanlarını ələ keçirmək daxil idi.

Bu dövrdə Osmanlı imperiyasının beynəlxalq vəziyyətinə nəzər salsaq deyə bilərik ki, XVIII əsrə Osmanlı imperiyası torpaq itkisi ilə daxil olmuşdu. Belə ki, 1684-cü ildə Osmanlı ilə müharibə etmək məqsədilə Avstriya, Polşa və Venetsiyanın da da-

xil olduğu Avropa koalisiyası - Müqəddəs İttifaq yaradılmışdı. Koalisiyanın üzvləri bütün xristian dövlətlərini, xüsusilə də, Rusiyanı ittifaqa daxil olmağa çağırırdılar. Rusiyanın Osmanlı İmperiyası əleyhinə yaradılmış koalisiyaya daxil olmasını təmin etmək məqsədilə Polşa kralı Yan III Sobeskiy Moskva ilə münasibətlərində bir sıra güzəştlərə gedərək Kiyevi Rusiyaya geri qaytardı. Beləliklə də, 1686-cı ildə Rusiya Müqəddəs İttifaqa qoşuldu. (Tolstoyun gizli raporlarında..., 2013: 5) Müqəddəs İttifaqın Osmanlı İmperiyasına qarşı başladığı müharibə ikincinin məğlubiyyətilə başa çatdı. Osmanlı dövləti tarixində ilk və ən böyük torpaq itkisinə gətirib çıxaran 1699-cu il Korlovets (Belqradın 65 km-liyində yerləşir) müqaviləsi Fransanın etirazına baxmayaraq, İngiltərə və Hollandiyanın vasitəçiliyi ilə yetmiş iki gün davam edən ağır müzakirələr nəticəsində imzalanmışdı. Rusiya müqaviləyə daxil olmamışdı. Müzakirələrdə Reis-ül-küttap Mehmet Rami Efendi Osmanlı dövlətini bacarıqla təmsil etmişdi (Joseph von Hammer, 2008: 282).

Bu müqavilədən sonra Rusiya Osmanlı İmperiyasına qarşı tək başına mübarizə aparmağın mümkün olmayacağını anladı və 1700-cü ildə saziş imzalamaq üçün öz səfiri – Emilian İqnatyeviç Ukrayntsevi İstanbula göndərdi. Osmanlı dövlətini isə yenə də Reis-ül-küttap Mehmet Rami Efendi təmsil edirdi və 13/14 iyul 1700-cü ildə İstanbul sazişi imzalandı. (Rıza Karagöz, 1997: 169; Ahmed Akgündüz, Said Öztürk, 2000: 207). I Pyotrun Ukrayntsevə yazdığı məktubda qeyd etdiyi kimi, sazişin imzalanmasına dair xəbər Moskvada “böyük məmnuniyyətlə” qarşılandı (Tolstoyun gizli Raporlarında..., 2013: 8).

Bu saziş Rusiyanın Osmanlı İmperiyasına qarşı ilk qələbəsi kimi tarixə düşmüşdür. Sazişə əsasən böyük strateji əhəmiyyəti olan Azov qalası Rusiyaya verilir və İstanbulda daimi Rusiya səfirliyi açılırdı. İstanbulda Rusiya səfirliyinin açılmasına etiraz edən Bab əl-Ali (Porta) əslində səfirlərin buradakı çəusluq fəaliyyətindən narahət idi. Bab əl-Alinin yanılmadığını çar I Pyotrun səfir P.A.Tolstoya (1645–1729) göndərdiyi təlimatnamə də sübut edir (Tolstoyun gizli Raporlarında..., 2013: 35). Osmanlı dövləti rusların niyyətini anladığı üçün müxtəlif tədbirlər görməyə başlamışdı. Belə ki, Tiflisin mərkəzə bağlanmasını artırmış, eyni zamanda Şamaxıya da bir hakim təyin edərək dövlətin buradakı nəzarətini gücləndirmişdi (Rıza Karagöz, 1997: 170).

Zəngin təbii ehtiyatlara malik, Avropanı Asiya ilə birləşdirən mühüm ticarət və hərbi yolların üzərində yerləşən Səfəvi dövlətinin ərazisi qonşu dövlətləri özünə çəlb etməyə bilməzdi.

Məlum olduğu kimi, 1501-ci ildə Azərbaycan Səfəvilər dövləti yarandı. Qısa bir müddət ərzində aparılan xarici siyasət nəticəsində dövlət genişlənərək, Səfəvilər İmperiyasına çevrildi. Azərbaycan torpaqlarını vahid hakimiyyət altında birləşdirən Səfəvilər dövləti XVII əsrin əvvəllərindən etibarən tənəzzül dövrünə qədəm qoydu. Tənəzzül özünü həm daxili, həm də xarici siyasətdə bürüzə verirdi. XVII əsrin sonu- XVIII əsrin əvvəllərində tənəzzül daha da dərinləşdi. Səfəvilər dövlətindəki tənəzzülü, yalnız Şah Sultan Hüseynin səriştəsizliyi və bacarıqsızlığı ilə bağlamaq düzgün olmazdı. Burada feodal sinfi arasında mövcud olan ziddiyyətlər və çəkişmələrin, eyni zamanda, feodallar, xanlar, hökumət çarşınları tərəfindən kəndlilərin, sənətkarların və köçərilərin istismarının artması ilə ölkədə formalaşan siyasi böhran amili də qeyd olunmalıdır. Bu siyasi böhran 1709, 1715 və 1717-ci illərdə Soucbulaq, Təbriz və onun ətraf rayonlarında, Muğanda feodal istismarına qarşı başlayan kəndli üsyanları ilə müşayət olunurdu. Bütün bunlar isə dövlət aparının dağılmasını sürətləndirirdi.

Ölkədə yaranmış sosial-iqtisadi böhrandan öz məqsədləri üçün istifadə etmək istəyən əsas qüvvə dövlətin şimal zonasında məskunlaşmış xristian feodal və knyazlar idi ki, bu da öz əksini, ilk növbədə, gürcü və ermənilərin Səfəvi dövlətinə qarşı mübarizəsində tapırdı. Bu hərbi-siyasi qüvvəni Səfəvi dövlətinə qarşı çıxışlara təhrik və sövq edən isə Rusiya idi. Həmin dövrdə məlumdur ki, Rusiya Qafqazda möhkəmlənmək istiqamətində əsas siyasət yeridirdi, hətta bu məqsədinə nail olmaq üçün çar yanında Xüsusi Qafqaz Komitəsi yaradılmışdı (Qarayeva və Hacıqədirli, 2014: 379). Bu Komitənin əsas məqsədi rus qoşunlarının qarşdakı yürüşünün asanlaşdırılması üçün mümkün olan bütün yolları müəyyən etmək, yerli əhalinin mentalitetində mövcud olan zəif və güclü cəhətləri öyrənmək idi.

Ruslar tərəfindən dəstəklənən erməni və gürcülərin Səfəvilər dövlətinə qarşı ən böyük çıxışlarından biri 1707-ci ildə baş vermişdir. Car-Balakən camaatının üsyanından yararlanmaq istəyən erməni və gürcülər bu çıxışı dəstəkləməklə, onun daha güclü və mütəşəkkil olmasında əsaslı rol oynadılar. Üsyan kifayət qədər ciddi və təhlükəli olduğundan şah canişini İmamqulu xanı üsyanı yatırmaq üçün Car-Balakənə göndərmişdi. O da üsyanı yatırmağa müvəffəq olmuşdu. Dörd ildən sonra, 1711-ci ildə yenidən üsyan edən Car camaatının növbəti üsyanı Şəki və Şirvan əhalisi tərəfindən dəstəkləndi. Qeyd etmək lazımdır ki, üsyanın Şəki və Şirvan tərəfindən dəstəklənməsi təsadüfi deyildi və belə bir mövqenin nümayiş etdirilməsi məqsədyönlü xarakter daşıyırdı. Belə ki, hər iki zona Səfəvilərin hakimiyyəti altından çıxaraq müstəqilliklərini bərpa etmək məqsədi güdürdülər. Ona görə də, onlar bu üsyanda mərkəzi hakimiyyətə qarşı kifayət qədər güclü müqavimət göstərirdilər. Bu səbəbdən Şirvan bəylərbəyi Həsən Əli xan üsyanı yatırmaq məqsədilə şirvanlılara qarşı hücumə keçsə də, buna müvəffəq olmamış və şəkiliblərin dəstəyini alan şirvanlılar tərəfindən məğlub edilmiş, özü isə öldürülmüşdü. Bundan sonra, gəncəli Uğurlu xan və Şəki hakimi Kiçik xan da öz qüvvələri ilə üsyanı yatırmaq istədilərse də, buna nail ola bilmədilər. Kiçik xan öldürüldü, Uğurlu xan isə Gəncə qalasında gizlənməklə canını qurtarmış oldu.

Azərbaycanın şimal-qərbində cərəyan edən bu proseslər təbii ki, Səfəvilər dövlətinin digər regionlarına öz təsirini göstərməyə bilməzdi. Bu mənada, 1715-1716-ci illərdə baş vermiş kürd və əfqan üsyanları da qeyd edilməlidir. Bu üsyan Səfəvi paytaxtının itirilməsi təhlükəsi yaradacaq qədər güclü olmuşdur. Həmin dövrdə Heratda məskunlaşmış Abdali əfqan tayfaları 1716-cı ildə Əsədulla xan başda olmaqla üsyan qaldırmış və özbək xanları ilə səfəvilərə qarşı birgə mübarizə aparmaq üçün müqavilə bağlamışdılar.

Digər tərəfdən, isə gürcülərin Gəncəyə yürüşü baş vermişdi. Belə ki, Şah I Sultan Hüseyn Səfəvi dövlətinin Gürcüstandakı valisi, Kartli şahı VI Vaxtanqa (müsəlmanlığı qəbul etdikdən sonra Hüseynqulu xan adını almışdı - Q.Ə.) Şirvanda başlanan üsyanın Kaxetiyyə və Qarabağa yayılmasının qarşısını almaq üçün qoşunu ilə qiyamçıların üzərinə hərəkət etmək əmrini verdi. 1722-ci ilin yazında VI Vaxtanq 40 minlik qoşun ilə Gəncəyə yürüş etdi. Lakin məqsədi heç də qiyamı yatırmaq deyildi. Onun gürcü və ermənilərdən ibarət qoşunu Gəncəni üç ay mühasirədə saxlamış, ətraf bölgələrdəki şəhər və kəndləri ələ keçirib qarət etmişdi. Həmin hadisələri öz gözü ilə görmüş alban katolikosunun yazdığına görə, gürcülər müsəlman, ya xristian olmasına fərq qoymadan bütün əhalinin əmlakını talayı, hətta kilsələri də qarət edirdilər: «bütün kilsələrdə nə vardısı hamısını tər-təmiz soyub öz düşərgələrini bunlarla doldurdular» (Qabil Əliyev, 2009: 330). Əslində bütün bu üsyanların arxa-

sında Rusiya dayanırdı və I Pyotrun Qafqaza yürüşü üçün əlverişli şəraitin formalaşdırılması məqsədini güdüdü. Lakin Rusiyanın həmin planı baş tutmadı. Belə ki, İstanbul müqaviləsinin şərtlərinə əsasən Cənubi Qafqazın xristianlar məskunlaşmış rayonları tamamilə Osmanlı dövlətinin hakimiyyəti altına verildi (Qarayeva və Hacıqədirlı, 2014: 378). Bununla belə, bu üsyanlar sırasında Səfəvi dövləti üçün ən təhlükəlisi əfqan tayfalarının üsyanı idi.

Tənəzzülün dərinləşməsində Səfəvilər dövlətinin Osmanlı imperiyası ilə olan münasibətlərinin, həmçinin, hakimiyyətə qarşı baş qaldırmış qiyam və üsyanların böyük rolu var idi. Səfəvilər dövlətinin daxilində baş verən problemlər əfqan qəbilələrinin hücumu ilə daha da dərinləşmişdi.

Azərbaycan Səfəvilər dövlətinin yarandığı gündən Osmanlı Türkiyəsi ilə qarşılıqlı əlaqələri şiə-sünni düşmənçiliyi ilə səciyyəvi idi (Azərbaycan tarixi, 2007: 192). Osmanlılar Səfəvilərlə açıq döyüşə girməkdən çəkinirdilər, çünki onlara Ağqoyunlu əmirləri hərtərəfli yardım edirdilər. Ağqoyunlu dövlətinin aradan çıxmasına əmin olan II Sultan Bəyazid Şah İsmayıl dövlətini rəsmi surətdə tanımağa məcbur olmuşdu (Azərbaycan tarixi, 2007: 193).

I Sultan Səlimin hakimiyyətə gəlməsi ilə Səfəvi-Osmanlı münasibətlərində düşmənçilik daha da dərinləşdi. (Azərbaycan tarixi, 2007: 193) XVI əsrin əvvəllərində düşmənçiliklə başlayan bu münasibətlər XVIII əsrin əvvəllərində də eyni şəkildə davam edirdi. Hər iki imperiyanın həm iqtisadi, həm də siyasi mənaflərinin toqquşması, həmçinin, bu münasibətlərin məzhəb ayrı-seçkiliyi ilə daha da şişirdilməsi və kənardan Avropa dövlətləri tərəfindən qızışdırılması onlar arasında vəziyyətin sabitləşməsinə mane olurdu. Təbii ki, iki qüdrətli türk dövlətinin ittifaqı Avropa üçün təhlükə mənbəyi ola bilərdi.

Osmanlı imperiyası üçün Azərbaycanın strateji baxımdan əhəmiyyəti Rusiyanın Qafqaza doğru hərəkətinin qarşısını almaqla səciyyələnirdi. Bunun üçün o Azərbaycanın şimal əyalətləri ilə əlaqələrini genişləndirməyə, bu əyalətləri rəsmi şəkildə protektoratlığına qəbul etməsə də, bəzi vaxtlar yardımını əsirgəməməyə çalışırdı.

XVIII əsrin əvvəllərində mərkəzi hakimiyyətin zəifləməsi ölkə daxilində özbaşınalığın artmasına gətirib çıxardı. Şah tərəfindən əhali üzərinə qoyulan vergilər feodallar, yerli məmurlar tərəfindən artırılırdı. 1716-cı ildə Rusiyanın Səfəvilər dövlətində elçisi olan A.P.Volinski şimaldan cənuba səyahəti zamanı feodal özbaşınalığının şahidi olmuş və bu haqda öz gündəliyində belə yazırdı: bəylərbəyilər toplanan vergilərin "yalnız yarpağını şaha göndərirlər, meyvəsini isə özləri üçün saxlayırlar. Bu onlarda adət şəklini almışdır". Bu dövrdə hadisələrin digər şahidi İ.Q.Qerber bu barədə qeyd edirdi: "Şirvan hakimləri şahın xəzinəsinə istədikləri qədər göndəridilər" (Azərbaycan tarixi, 2007: 348).

Bütün bu hərbi-siyasi proseslərin məntiqi nəticəsi kimi Azərbaycanın bəzi əraziləri Osmanlı və Rusiya imperiyalarının nəzarəti altına keçdi. Belə ki, 1724-cü ilin sonu-1725-ci ilin əvvəllərində Osmanlı dövləti Gürcüstan və Azərbaycanın böyük hissəsini öz ərazilərinə birləşdirdi, Səfəvilər dövlətinin 825 km ərazisini tutdu. Xəzər dənizinin qərb sahili isə Rusiyanın himayəsində qalırdı. Səfəvilər dövlətinin 850 km ərazisi də rusların payına düşürdü. Şirvanın mərkəzi rayonları Osmanlı dövlətinin vassalı olan yerli hakim Hacı Davudun hakimiyyəti altında idi. İrəvanın Kerman, İsfahan, Şiraz, və başqa rayonlarında isə əfqanlar öz hakimiyyətlərini bərqərar etmişdilər. Səfəvi taxtının varisi II Təhmasibin hakimiyyəti yalnız Mazandaran, Astrabad və Azərbaycanın Osmanlı dövləti tərəfindən nəzarətdə saxlanılmayan rayonlarında tanınırdı. Qeyd

olunanların fonunda demək olar ki, 1725-ci ilin sonunda Səfəvilər dövləti dörd qüvvə arasında bölünmüşdü.

Çar I Pyotrun 1725-ci ildə vəfatı qısa müddətə də olsa osmanlılar üçün Qafqaz uğrunda mübarizə istiqamətində rahat nəfəs almaq imkanı yaratdı (Rıza Karagöz, 1997: 170). Qısa fasilədən sonra Qafqaz yenidən bu qüvvələr arasında mübarizə meydanına çevrildi.

Ədəbiyyat:

1. Аббас-Кули-Ага Бакиханов. Голистан-и Ирам. Баку, 1991, 304 s.
2. Ahmed Akgündüz, Said Öztürk. Bilinmeyen Osmanlı. Osmanlı Araştırmaları Vakfı, İstanbul 2000, 528 s.
3. Aleksandr Düma. Qafqaz. Bakı, "Qafqaz", 2010, 203 s.
4. Azərbaycan tarixi III cild, Bakı 2007, 592 s.
5. Joseph von Hammer. Büyük Osmanlı Tarihi, 12-ci cild, İstanbul-2008, 286 s.
6. Qabil Əliyev. Qafqaz tarixi, I hissə. Bakı, Elm- 2009, 448 s.
7. Qarayeva G.İ., Hacıqədirli A.M. Yaxın və Orta Şərq ölkələrinin yeni tarixi, Bakı 2014, 589 s.
8. Muhammet Kemaloğlu. Kafkasiya – tarixi keçmişi-etnik ve dini yapısı. // Akademik Bakış Dergisi. Celalabat – Kırgızistan, Sayı 32, Eylül-Ekim 2012// <http://www.akademikbakis/org>
9. Rıza Karagöz. Osmanlı Devleti'nin Kafkasya siyaseti.//Akademik Açı, Sayı 2, Ankara, 1997, s. 151-190
10. Şahin Fazil. Səfəvi-Osmanlı müharibəsinin sonuna yaxın (XVII əsrin I rübü) Bağdaddan İstanbula göndərilən bir məktub haqqında // Şərqişnaslığın aktual problemləri" mövzusunda respublika elmi konfransının materialları. Bakı, 2018, s. 184-189.
11. Tofiq Mustafazadə. XVIII yüzillik - XIX yüzilliyin əvvəllərində Osmanlı - Azərbaycan münasibətləri. Bakı-2002, 372 s.
12. Tolstoyun gizli Raporlarında Osmanlı İmparatorluğu. İstanbul, Yeditepe neşriyyatı, 2013, 169 s.
13. А.Абдурахманов. Азербайджан во взаимоотношениях России, Турции и Ирана в первой половине XVIII в. Б., 1964, 136 s.
14. И.В. Бочарников. Кавказская политика России в X–XX веках, Москва – 2013, 253 s.

Azərbaycan Respublikasının
Qeyri-Hökumət Təşkilatlarına
Dövlət Dəstəyi Agentliyi

MİRAS
Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi
KONKRET İCRAAT BİRLİYİ

Eşqin kanı Qarabağdır!

V BEYNƏLXALQ HƏMZƏ NİGARİ SİMPOZİUMU

MATERİALLARI

2022-ci il Şuşa ilinə həsr olunur.
Quzanlı/Ağdam, 17-19 may 2022-ci il

Hazırlayanlar:

Şəhla XƏLİLLİ
Fəriz XƏLİLLİ
Metin HAKVERDİOĞLU